

O‘ZBEK TILIDA HASHAROT NOMLARINING ATALISH MOTIVLARIGA KO‘RA TURLARI

Anyozova Rahimajon Botirovna,
Xorazm viloyati Pedagogik mahorat
markazi “Tillarni o‘qitish metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi
e-mail: anyozovarahimajon@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20603838>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi hasharot nomlarining yuzaga kelish sabablari, ya’ni atalish motivlari tahlil qilinadi. Hasharot nomlarining tashqi ko‘rinishi, rangi, harakati, yashash muhiti, ovozi hamda inson hayotidagi o‘rni asosida shakllanganligi misollar yordamida yoritiladi. Shuningdek, hasharot nomlarining lingvistik va etimologik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: hasharot nomlari, atalish motivi, zoologik terminlar, leksikologiya, etimologiya, o‘zbek tili.

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды названий насекомых в узбекском языке с точки зрения мотивов их наименования. Анализируются особенности образования названий насекомых на основе их внешнего вида, окраски, поведения, среды обитания, издаваемых звуков и роли в жизни человека. Также освещаются лингвистические и этнокультурные аспекты формирования названий насекомых, отражающие народное мировоззрение и особенности языковой картины мира.

Ключевые слова: насекомые, названия насекомых, мотивы наименования, узбекский язык, лексикология, этимология, зоонимы, языковая картина мира, семантика, народное мировоззрение.

Annotation. This article examines the types of insect names according to their naming motivations in the Uzbek language. It analyzes the linguistic and semantic factors that influence the formation of insect names, including appearance, color, behavior, habitat, sound, and their relationship with human activities. The study highlights how these names reflect people's observations of nature and their cultural worldview. The research also discusses the lexical and etymological characteristics of insect names and their significance in linguistic studies.

Keywords: insect names, naming motivation, lexical semantics, etymology, Uzbek language, zoological terminology, linguistic analysis, naming principles, habitat, appearance.

Kirish. Bir yil avval mamlakatimiz rahbarining davlat tili haqidagi qonunning 36 yilligini munosib nishonlash to‘g‘risidagi qarori e‘lon qilingan edi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning “Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma‘naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy-ma‘rifiy taraqqiyotida g‘oyat muhim o‘rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir” degan so‘zlari qalbimizda olam-olam quvonch, iftixor tuyg‘ularni uyg‘otish barobarida zimmamizga ulkan vazifalarni, zalvorli mas‘uliyatni ham yukladi. Til lug‘at boyligining muhim qismini hayvonot va hasharotlar nomlari tashkil etadi. Hasharot nomlari xalqning tabiat haqidagi tasavvurlari, kuzatuvlari va tajribasi asosida shakllangan. O‘zbek tilida uchraydigan ko‘plab hasharot nomlari ma‘lum bir belgi yoki xususiyatga asoslangan holda nomlangan. Bunday nomlarning paydo bo‘lish

sabablari atalish motivlari deb yuritiladi. Hasharot nomlarini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, biologiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ular xalqning dunyoqarashi va tabiat bilan bog'liq bilimlarini aks ettiradi.

Adabiyotlar tahlili. Til lug'at boyligining o'ziga xos qatlami bo'lgan zoologik terminlar, xususan, insektonimlarni (hasharot nomlarini) lingvistik tizim sifatida o'rganish o'zbek tilshunosligida uzoq tariqaga ega. Dunyo tillarining nominatsiya tizimida hasharot nomlarining lingvo-semantik, etimologik va onomastik xususiyatlarini aniqlash xalqning dunyoqarashi va milliy mentalitetini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

Ma'lumki, insektonimlar ma'lum bir ob'ektni to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita atash motivlari asosida yuzaga keladi. Professor A.Hojiyev o'zining "O'zbek tili leksikologiyasi" darsligida so'z yasash va nominatsiya muammolariga to'xtalar ekan, darslikda leksik birliklarning paydo bo'lishida motivatsiya masalasi, so'z tarkibidagi semantik ko'chishlar va xalqchil nomlash tamoyillarining nazariy asoslarini asoslab bergan. Bu qarashlar bevosita hasharot nomlarining shakllanish qonuniyatlarini tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek milliy tilshunosligining taraqqiyot bosqichlari va leksik qatlamlarning shakllanish tarixini o'rganishda A.Nurmonovning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi.

Olimning tillarning tarixiy rivojlanishi va lug'aviy birliklarning tabiati haqidagi fikrlari insektonimlarning tarixiy-etimologik ildizlarini to'g'ri baholashga yordam beradi. Hasharot nomlarining semantikasini ochish, ularning bugungi kundagi faol va passiv holatlarini, shuningdek, lahjaviy variantlarini farqlashda "O'zbek tilining izohli lug'ati" eng muhim leksikografik manba sifatida xizmat qiladi. Lug'atda har bir hasharot nomining lingvistik ta'rifi berilgan bo'lib, bu nomlarning qaysi belgi (rang, shakl, harakat) asosida nomlanganligini tahlil qilishga zamin yaratadi.

Insektonimlar tizimi faqat lingvistik hodisa bo'lmay, balki tabiiy fanlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Zoologiya faniga oid darslik va qo'llanmalarda hasharotlarning biologik xususiyatlari, yashash muhiti, oziqlanish manbalari va ekologik guruhlari aniq tasniflangan. Tilshunoslikda ushbu biologik tasniflarni lingvistik motivatsiyaga qiyoslash orqali xalqchil nomlar va ilmiy terminlar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi.

Hasharot nomlarining aksariyati qadimiy turkiy qatlamga mansub bo'lib, ularning tub ma'nosini aniqlashda akademik Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" alohida qimmatga ega. Masalan, *o'rgimchak* (o'rmoq-to'qimoq fe'lidan), *chigirtka* (chir-chir tovushiga taqliddan) kabi nomlarning tarixiy asosi va dastlabki motivatsiyasi aynan etimologik tahlillar orqali oydinlashadi.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikda hasharot nomlarini motivatsiya asosida guruhlash bo'yicha muayyan tajriba to'plangan bo'lsa-da, o'zbek tilidagi insektonimlarni

bevosita va bilvosita nominatsiya tamoyillari asosida, tizimli ravishda hamda zamonaviy tilshunoslik (lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik) nuqtai nazaridan yaxlit tadqiq etish hamon dolzarb bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqola aynan ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilganligi bilan mavjud adabiyotlardan ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o‘zbek tilidagi hasharot nomlarining (insektonimlarning) yuzaga kelish sabablari va ularning atalish motivlariga ko‘ra turlarini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqotning metodologik asosini tilshunoslikning leksikologiya, semantika, onomastika hamda etimologiya bo‘limlarida shakllangan nazariy qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida qo‘yilgan vazifalarni hal qilish uchun quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan majmuaviy tarzda foydalanildi:

1. Deskriptiv (tavsifiy) metod
2. Komponent tahlil (Componental analysis) metodi
3. Etimologik va qiyosiy-tarixiy tahlil
4. Motivatsion va Onomasiologik tahlil

Tahlillar va natijalar. Hasharot nomlarining atalish motivlariga ko‘ra turlarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak:

1. Tashqi ko‘rinishiga ko‘ra nomlangan hasharotlar.

Ba’zi hasharot nomlari ularning tana tuzilishi, shakli yoki boshqa tashqi belgilariga asoslanadi.

Misollar:

Ninachi – uzun va ingichka tanasi tufayli shunday nomlangan.

Qo‘ng‘iz – qattiq qanotli va dumaloq tanali hasharot.

Kapalak – qanotlarining katta va chiroyli ko‘rinishi bilan ajralib turadi.

Bunday nomlar insonning vizual kuzatuvlari natijasida yuzaga kelgan.

2. Rang belgisiga ko‘ra nomlangan hasharotlar

Hasharotlarning rangi ham nomlanishda muhim omil hisoblanadi.

Misollar:

Qorachigirtka – qora tusli chigirtka turi.

Oqkapalak – oq rangli qanotlarga ega kapalak.

Qizilqo‘ng‘iz – qizg‘ish rangli qo‘ng‘iz.

Rangga asoslangan nomlar hasharotlarni bir-biridan ajratishda qulaylik yaratadi.

3. Harakati va xulq-atvoriga ko‘ra nomlangan hasharotlar

Hasharotlarning harakatlanish usuli yoki xatti-harakati ham nomlanishiga ta’sir etadi.

Misollar:

Sakrovchi chigirtka – sakrab harakatlanishi bilan mashhur.

Sudraluvchi qurt – yer yuzasida sudralib yuradi.

Asalari – guldan gulga uchib nektar yig‘ishi bilan ajralib turadi.

Bu turdagi nomlar hasharotlarning eng xarakterli harakatlarini ifodalaydi.

4. Ovoziga ko‘ra nomlangan hasharotlar

Ba‘zi hasharotlar chiqaradigan ovoz asosida nomlangan.

Misollar:

Chigirtka – chiqargan ovozi “chir-chir” tovushiga yaqinligi sababli.

Jizildoq – jizillagan ovoz chiqaruvchi hasharot.

Bunday nomlar taqlidiy so‘zlar asosida shakllangan.

5. Yashash muhiti bilan bog‘liq nomlar

Hasharotlarning yashash joyi ham nomlanish motivi bo‘lib xizmat qiladi.

Misollar:

Suvchayon – suv havzalarida yashaydi.

Suv qandalasi – suv muhitida uchraydi.

Yer qurti – tuproq qatlamida yashaydi.

Bu nomlar hasharotning ekologik muhitini ko‘rsatadi.

6. Inson faoliyati bilan bog‘liq nomlar

Ayrim hasharot nomlari ularning inson hayotiga foydasi yoki zarari bilan bog‘liq holda shakllangan.

Misollar:

Asalari – asal ishlab chiqarishi bilan mashhur.

Ipak qurti – ipak olishda foydalaniladi.

Zararkunanda qo‘ng‘iz – qishloq xo‘jaligi ekinlariga zarar yetkazadi.

Bunday nomlar amaliy ahamiyatga ega.

7. O‘xshatish asosida nomlangan hasharotlar

Ba‘zi hasharotlar boshqa predmet yoki jonzotlarga o‘xshashligi sababli nomlangan.

Misollar:

Suvchayon – chayonga o‘xshashligi tufayli.

Ninachi – igna yoki nina shakliga o‘xshash tanasi sababli.

Ot pashsha – yirikligi va hayvonlarga yaqin yurishi bilan bog‘liq.

Bu turdagi nomlar metaforik xarakterga ega.

Ma‘lumki, motivatsiyalangan nomlanishlarda bevosita va bilvosita usullar farqlanadi. Insektonimlarni tasniflashning to‘g‘ridan-to‘g‘ri usulida nomning shakllanishi so‘z shaklida kiritilgan xususiyatlarni bevosita aks ettirish orqali sodir bo‘ladi, bilvosita usulda esa motivatsion xususiyat so‘zning majoziy ma‘nosi orqali ko‘rsatiladi.

1. Hasharotni o‘z belgilariga ko‘ra nomlash. Bu nomlarni quyidagi kichik guruhlariga birlashtirish mumkin:

— biror narsaning harakat yoki harakatni bajarayotganda, hasharot chiqaradigan tovush bilan tavsiflovchi belgisi: chirildoq (bu hasharotning tovush xususiyatini takrorlaydi -chir-chir) va boshqalar;

— buyumni rang xususiyatlariga ko'ra xarakterlovchi belgi: qora qo'ngiz, qora chigirtka, yashil bit, yashil shira, sariq chayon, oq kapalak, qora kapalak, oq pashsha, qora pashsha, yashil burga, qizil suvarak va boshqalar;

— predmetni oziga xos hid bilan ifodalovchi belgi: sassiq qo'ng'iz (sassiq-yoqimsiz hidli), sassiq kana va boshqalar;

— hasharotlarning strukturaviy xususiyatlarini ko'rsatadigan hasharotlarning nomlari: qanotsiz qora chigirtka, qirqoyoq, qirqbo'g'im va boshqalar;

— boshqa tashqi xususiyatlarni tavsiflovchi belgilar: ot pashsha, mo'ynali kuya, ko'r chivin, tillaqo'ng'iz, yonarqurt va boshqalar;

— hasharotlar bilan odam yoki hayvon o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tavsiflovchi xususiyatlar (chaquvchi chumoli)

— hasharotlarning xulq-atvorini tavsiflovchi belgi (indamas chivin, yirtqich xonqizi).

2. Obyektning nisbiy asosiga ko'ra nominatsiya.

Ushbu turdagi nominatsiyani quyidagi semantik guruhlarga bo'lish mumkin:

— joylashuv xususiyati: taxta biti, daraxt bug, uzum burgasi, go'ng qo'ng'izi, paxta qo'ng'izi, va boshqalar;

— hasharotlarning tabiatini yoki oziqlanish obyektini aks ettiruvchi belgi: po'stloq qo'ng'izi, olma qo'ng'izi, Kolorado qo'ng'izi, kartoshka qo'ng'izi, bug'doy biti va boshqalar;

— temporal belgi (hasharotlarning biologik faolligi vaqti yoki yoki hasharotning umrini ko'rsatadigan belgi): sentabr chivini, kunduzgi kapalak, may qo'ng'izi, tungi kapalak va boshqalar;

— hasharotlar faoliyati mahsulini aks ettiruvchi belgi: asalari, ipak qurti va boshqalar;

— bajarilgan ish-harakatning xususiyatlarini aks ettiruvchi va hasharotning xatti-harakatini tavsiflovchi, harakatlanish xususiyatlarini tavsiflovchi xususiyatlar (yuguruvchilar, suzuvchi, suzuvchi, uchuvchi, sudraluvchi k.): kemiruvchi kapalak, o'rgimchak (o'rmoq — to'qimoq, to'qish);

— hasharotlar tomonidan tarqaladigan kasalliklar turini aks ettiruvchi belgi: bezgak chivin;

3. O'zbek tilida insektonimlarni bilvosita nominatsiya tamoyillariga ko'ra, quyidagi guruhlarni ajratish mumkin:

— shaxsga xos bo‘lgan yoki unga bog‘liq bo‘lgan xususiyatlarni aks ettiruvchi belgi: beshiktebratar, so‘fi chigirtka, namozxon qurt va boshqalar;

— hasharotning hayvon va qushlarga o‘xshashligi asosida hosil qilingan ismlar: suvho‘kiz, ot chivin, tanaburun va boshqalar;

— hasharotning boshqa predmet va harakatlar bilan o‘xshashligi asosida tuzilgan nomlar: tillaqo‘ng‘iz, tosh chivin;

— hasharotlarning nomlari, shu jumladan son qiymatlari: qirqoyoq, qirqbo‘g‘im;

— diniy va diniy lug‘at asosida shakllangan ismlar: pir qo‘ng‘iz, so‘fi chigirtka;

Ushbu tasniflarda hasharotlarning turli vaziyatda o‘zini namoyon qiladigan interfaol belgilari asosidagi nomlashlar ajratib ko‘rsatildi.

Ko‘pgina turkiy tillarda insektonimlarning yasashida onomapoetik nominativ model eng samarali deb qayd etilgan. Kuzatishlarimiz natijasida aniqlangan misollar o‘zbek tilida hasharotlarning yashash joyini ko‘rsatadigan, joylashuv xususiyatiga ko‘ra, rangi va boshqa tashqi xususiyatga ko‘ra nominatsiyalar ham samarali ekanligini tasdiqlaydi.

1. Insektonimlarning tabiiy-biologik belgilar asosida nomlanishini tahlil qilamiz:

a) rang belgilariga ko‘ra hosil bo‘lgan hasharotlar nomlari: qizil qandala, qanotsiz qizil bug, sariq qo‘rsak, qora kapalak, qora shomil, qora chumoli;

b) jismlarning o‘lchami, shakli va ularning alohida qismlari belgisini aks ettiruvchi hasharotlar nomlari: suv qo‘ng‘izi, bo‘g‘imoyoq, uzun mo‘ylovli ari

c) qanotlari, oyoqlari, mo‘ylovlari va kabi tashqi tuzilishining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi hasharot nomlari: shilliqqurt, uzunoyoq;

e) hasharotlarning estetik xususiyatlari asosida tuzilgan nomlar: xonqizi, yonar qo‘ng‘izlar;

2. “Oziq manbayi” semasiga ko‘ra hasharotlar nominatsiyasi: to‘shak buglari, kanaxo‘r, do‘lana kapalagi;

3. “Yashash joyi” semasidan olingan hasharot nomlari: o‘rmon shomillari, suv buglari; it burgasi, cho‘lchigirtkas;

4. Parazit hasharotlar nomlarining nominatsiyasi: kalamush burgasi, odam burgasi, it burgasi, mushuk burgai;

5. Raqamli qiymatlarni ifodalash bilan bog‘liq nominatsiya: qirqoyoq, mingoyoq;

6. Hasharotlarning faoliyat ko‘rsatish vaqti yoki paydo bo‘lish vaqtiga ko‘ra nomi: sentabr chivinlari, may qo‘ng‘izi;

7. Hasharotlarning har qanday tovush chiqarish qobiliyatiga ko‘ra nominatsiya: chirildoq, bizildoq qo‘ng‘iz;

8. Hasharotlarning xulq-atvorini aks ettiruvchi nominatsiya: chaquvchi qurt

9. Hasharotlarning harakatlanish tartibiga ko‘ra nomlari: ko‘chmanchi chigirtka, suv to‘dasi;

10. Hasharotlarning har qanday hid chiqarishiga qobilyatiga ko‘ra nominatsiya: sassiq hidli qo‘ng‘iz, hidli yog‘och burgasi;

11. Hasharotlarning asosiy nuqtalari nomlari asosidagi nominatsiyalar: shimoliy anafora, sharqiy chigirtka;

12. Komponentlaridan biri tabiiy yog‘ingarchilikni bildiruvchi so‘z bo‘lgan hasharotlar nomlari: yomg‘irchuvalchangi;

13. Komponentlaridan biri bu hasharotlar tarqaladigan kasallikni bildiruvchi hasharotlarning nomi: bezgak chivini;

14. Faoliyati mahsulini aks ettiruvchi hasharotlarning nomlari: asalari, ipak qurti;

Ushbu leksemalarning bosh korpusini tahlil qilishda, o‘zbek tilida qishloq xo‘jaligining zararkunandalari, odamlar va hayvonlarni bezovta qiladigan hasharotlarni insektonimlar nisbatan ko‘p uchrashini kuzatdik. Hasharotlarning nominatsiya tamoyillarini o‘rganar ekanmiz, shuni aytishimiz mumkinki, o‘zbek tilida hasharotlarning tashqi ko‘rinishiga katta e‘tibor beriladi, bu nomlar ko‘proq sezgi a‘zolarimizga ta‘sir etuvchi xususiyatga ko‘ra beriladi. Ilmiy nomlarda esa hasharotlarning yashash joylari, oziq-ovqatlari, ba‘zi bir o‘ziga xos ajralib turadigan xususiyatlari yetakchi o‘rinni egallaydi. Bu shuningdek, kashfiyotchilarning ismlari tarkibiy qism bo‘lgan hasharotlarning nomlarini ham o‘z ichiga oladi.

O‘zbek tilidagi hasharot nomlari bir nechta xususiyatlarni aks ettiruvchi nomlardan iborat. Masalan, kichik sariq oyoqli suv ho‘kizlari nomi rangi, o‘lchami va yashash joyiga ko‘ra nominatsiya tamoyiliga asoslanadi. Uy parazit hasharotlar (burga, bit, bug, tarakan), uchuvchi tishlovchi hasharotlar (chivin, gadfly, chivin, midge) ramziyligiga bag‘ishlangan.

Xulosa. Keyingi yillarda mamlakatimizda onomastikaning nazariy va amaliy muammolarini o‘rganishga alohida ahamiyat berilmoqda. Masalan, respublikadagi har bir viloyat, shahar, tuman hokimliklari oldida toponimik ob‘ektlarga nom qo‘yishni muvofiqlashtirish bo‘yicha maxsus komissiyalar ish yuritmoqda. Bu komissiyalar o‘sha hududdagi tomonimik ob‘ektlarga qo‘yilgan nomlarni zamon talablariga ko‘ra yangilash bo‘yicha qator ishlarni amalga oshirmoqda. Masalan, prof.I.Suvonqulov Samarqand shahri ko‘chalarining yangi nomlari talqini haqida “Tariximizning o‘chmas sahifalari” deb nomlangan asar yaratgan edi. Xuddi shunday ish Qarshi shahri bo‘yicha ham amalga oshirilgan. Hasharot nomlari xalqning ko‘p asrlik kuzatuvlari va tajribasi asosida shakllangan. Ularning atalishida tashqi ko‘rinish, rang, harakat, ovoz, yashash muhiti hamda inson hayotidagi o‘rni muhim rol o‘ynaydi. Atalish motivlarini o‘rganish o‘zbek tilining lug‘at boyligini, xalqning tabiat haqidagi bilimlarini va milliy tafakkurini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuning uchun hasharot nomlarini lingvistik jihatdan

tadqiq etish tilshunoslikning dolzarb yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Oʻzbek qatlamidagi insekt nomlariga esa beshiktebratar, ninachi, ipak qurti va boshqa shunga oʻxshash nomlar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Hojiyev A. Oʻzbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Oʻqituvchi.
2. Nurmonov A. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent.
3. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent.
4. Zoologiya faniga oid darslik va qoʻllanmalar.
5. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. – Toshkent. \ 6. Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 3.
6. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). – Наманган, 2008. – Б. 8-164.
7. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент : Шарқ, 1998.